

առ նա: Իսկ նոցա անխորհուրդ մտաւ ընտրեալ զպատուական դաւրացն՝ անցին յայնկոյս գետոյն իբրեւ արք [ւ:]

[Ս. Ասարանցի]

[Հեւոնդ վարդապետ]

Եւ մինչ կամէր դաւաճանալ [Եւ իբրեւ վախճանեցին
Ընդ աւրիորդոս փափկա- զանցանէն, հրաման ետ
նալ արքայն ճենաց յարձակել
Մանկունքն ի սայլէն վայր ի վերայ դաւրուն Իսմայելի:
հոսեալ, Եւ իբրեւ բախեցին զմի-
Եւ զերկայորին ի գործ ար- մանս մարտիւ պատերազմի՝
կեալ. վաղվաղակի ելին եւ որք
Ջերսուն հազարն խողխո- ընդ վաչիւքն թագուցեալ
ղեալ էին, եւ ի մէջ առեալ կո-
Մահմետ սակաւ արամբ տորեցին ի սուր սուսերի,
ապրեալ. մինչեւ ոչ մնաց ի նոցանէն
Այնուհետեւ ոչ յաւելեալ ապրեալ եւ փախստական:
Ջճեն անուն ի միտ բերեալ: Եւ հատին զարս նաւուցն՝
զի մի որ ապրեցցի. յորմէ ոչ որ ապրեցաւ. բայց
միայն Մահմետն սակաւ արամբ հեծեալ յերկարսն՝ անկան ի գետն, ապառտա-
նեալք ի քաջութիւն երկարացն: Եւ այնպէս կորա-
գլուխ ամաւթով դարձեալ յարքայէն ճենաց՝ գնացին
գերկիր բնակութեան իւրեանց: Եւ ոչ եւս յաւել
ելանել ի պատերազմ ի վերայ աշխարհին ճենաց: Որ
ամս ժ ամիսս ը կեցեալ վախճանի:]

[Ս. Ասարանցի]

[Անանուն]

Ջայս ամենայն՝ մեղ ծա- Ի Գամասկոսէ ասեն
նուցեալ¹ զնացեալ զՄարտեակն զըն-
Եւ զոճ բանին առ այլս դոճինն Արաբսամու փախ-
փոխեալ², ստական լեալ յԻսահակայ,
ՋՄարտակէ սկիզբն արա- եւ եկեալ ընակեցաւ առ
րեալ ոտամբ երկուց լեռանցն, որ
Արաբսամու ընդոճին լեալ: հային հանդէպ մեծի դաշ-
Ի Սահակէ ապստամբեալ տին Արայի, յԱրագած կա-
Գամասկոսէ ի Հայք ընկեալ տար եւ ի Գեղ լեռուն:
Յերկուց լեռանց ոտին բնա- Եւ անուանէ զԵրինս յա-
կեալ նուն իւր, որում Ազատն
Որ յԱրայի դաշտ նայե- կոչեն լեռուն: Եւ լինին նո-
ցեալ: րա երեք որդիք. Փառոս
Լորից որդւոցն հայր եղեալ նա է Եղիազար եւ Փա-
ՅԱրամանայն ազգն խառ- ռոստ կոչեն զտեղի բնա-
նեալ. կուլ լեռան, եւ Փառականն
ՋԼեռան երկոցուն անուա- դաշտ որոց եւ արշաւա-
նակեալ նաց նոցին, որ խառնին
ՋԵղիազարն Ազատ փո- յազգ Արամանեկայ:

խեալ:

1 Իմա՝ 1. Մարտեակի եւ Կոնստանտինի մասին աշխարհագրական տեղեկութիւնները եւ 3. Ճենացոց քաջագործութիւնը Մահմետի դէմ: Այս երեք հարցերի սկզբում եւ վերջում մատենագրական տեղեկութիւն է տուել Սիմ. Ասարանցին, որովհետեւ այդ հարցերը անկապ էին Մարտեակի պատմութեան համեմատութեամբ եւ ամբողջութիւն են:

2 Խօսքը «Առաջին ճառի» հեղինակի՝ Ղազարի մասին է:

[Ս. Ասարանցի]

Եւ ընդ սմա՝ շարունակեալ
ՋԲուզայս որ զՍտամբուլ շինեալ
Բիւզանդիայ յեղաշրջեալ
Իւրով կոչմամբն պարփակեալ:
Մինչ Կոստանդին հաւատացեալ
Ջծիր պարսպին հաստահեղեալ
Կայսերական անուամբ գգուեալ
Այլ Բուզային չանհետացեալ².
Այդ զառաջին ճառն աւարտեալ:
Եւ զհարկաւորն գծագրեալ
Յուով տոհմիւք զանց արարեալ
Ջոր քերթողին է շարագրեալ.
Եւ երկրորդին առնթեալ³,
Սոյն իմ Ղազարս սիրեցեալ
ՋՓոստոսի գիրն յուղեալ
ՋԲիւզանդացոյն Սատար առեալ.
Իսմանէ աղբերացեալ
Եւ զահաւէտս շաղաչարեալ
Ի թագաւորս զհիմն եղեալ
Յսպարապետս՝ գլխաւորեալ
Նախ Արշակայ բարեպաշտեալ
ՅԱյրարատէ նժդեհացեալ
ՋՊարսից կալուած կամու թողեալ
Ընդ անորէնս ոչ բնակեալ.
Եւ այլն:

ԳՐ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՆՁԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ Յ. ՍՏՐՅԻԳՈՎՍԿԻԻ

Կերտիչ արուեստի (Bildende Kunst) պատմական զարգացման ազդակներու մէջ քիչ նկատողութեան առնուած է արեւելքն, եւ այն ազդու հոսանքն, որ անկէ ընդ հարաւ եւ ընդ հիւսիս դէպի արեւմուտք տեղի ունեցաւ զանազան միջնորդող յարաբերութեանց շնորհիւ, մինչեւ որ մահմեդականութեամբ եւ սլաւական որթորդութեամբ խզուեցան ամէն հաղորդակցութիւնք Եւրոպայի եւ Ասիայի միջեւ: Գիւրաւմատչելի եղանակաւ եւ բազմաթիւ պատկեր-

1 Իմա՝ Մարտեակի գաղթի պատմութիւնը:

2 Ղազարի յառաջարկին մէջ է այդ անդուլթիւնը, որով վերջնում էր «Ղազարի Առաջին ճառը» (Տես 1904. հրատ. Տփղիսի, էջ 3-4):

3 Իմա՝ Ղազարայ:

4 Այս երկրորդ ճառը այժմ Ղազարի Ա. Դրոսագէն է: 5 Համեմատութեամբ է «Վարդան Պատկեալի» պատմութիւնը Արշակունեաց պատմութեան կցուելու պարագային հետ, որ տեսանք վերելում:

ներով հատորովս այս կէտիս մտադրութիւն կը զարթուցանէ հոգեակաւոր հեղինակ մը, աննկուն ռահվրայ մը Պրոֆ. Դր. Յովսէփ Ստրցիգովսկի, անուղղակի պատրաստելով գիտնական հասարակութեան մտքերն իր մօտերս լոյս տեսնող գլխաւոր գործոց:

Մատենախօսական քննութիւն մը չէ զոր հոս կատարել յառաջագրած ենք, այլ բազմահոգեւոր եւ մեզի Հայոցս համար մեծապէս արգիւնաւոր հեղինակիս մօտերս հրատարակած մէկ գործոյն¹ առաւել մտադրութեան եւ հետաքրքրութեան արժանի մասերն մերթ համառօտ քաղուածով, բայց աւելի բառական թարգմանութեամբ ծանօթացնել պիտի ջանանք հայ ընթերցող մարմնոյն: Գործոյս ուշագիւր ընթերցմամբ ոչ միայն վերահասու կ'ըլլանք հեղինակին տարիներու սուր քննութեանց եւ խոր համոզմանց, այլ մեր աչքին առջեւ կը տեսնենք նաեւ մեր ազգային տաղանդին արուեստից զարգացման պատմութեան մէջ արդիւնաւորած անհաւատարի ազդեցութիւնը: Հոգ չէ թէ այսօր այդ ազդեցութեան հաստատողներու թիւը դեռ անհամար չէ, մենք հաստատապէս կը յուսանք թէ մերձաւոր ապագան այլազգ պիտի դատէ, եւ արդեօք մատենական Գերմանիայի մէջ յառաջ բերած իրարանցումն այդ մերձակայ ժամանակին այգալոյսը չէ՞*: —

Զորս հատուածի մէջ հեղինակն իր առաջիկայ նիւթը կը սպառէ. ամբողջ գործոյն բովանդակութեան վրայ լաւ դադափար մը կու տայ ներածութեան մէջ ինքնին հեղինակը:

Ներածութիւն: Մինչեւ այսօր գրեթէ բոլորովին անտեսուած է այն նշանակութիւնը, զոր ունեցած է հիւսիսային արեւելքի արուեստը Միջերկրականի քաղաքակրթութեան եւ եւրոպական հիւսիսին համար. եւ արդէն այսօր միայն կը մեկնուի թէ ինչու արուեստից պատմութիւնն առանց անգրադառնալու՝ հիւսուեցաւ իր մշտապէս ինքնակաց ինքնաստեղծ համարած Միջեր-

կրականի շրջանին հետ եւ շարունակ հին արեւելքէն սկսելով, միայն Հելլասի եւ Իտալիայի վրայէն հիւսիսային արուեստն վերակազմելու ճգնեցաւ, առանց խօսք անգամ վատնելու այն մասին թէ որչափ ուժաբեկուեցաւ Հիւսիսը երբ ինք զինքը հետզհետէ՝ ինք իրեն ձգուած արեւելքէն աղատեց եւ հարաւոյ ու արեւմուտքի գիրկը նետուեցաւ: Այսու արուեստից պատմութիւնն իրովսնն կերտիչ արուեստին մէջ գերմանական առանձնատկութեան ճանաչման եւ զարգացման մեծապէս արգելք հանդիսացած է:

Գերմանացին ի բնէ հիւսիսարեւել է. եւ ժամանակին շատ աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ եղած է արեւելեան Եւրոպայի եւ Ասիայի հիւսիսային տափաստաններու հետ քան թէ Միջերկրականի հետ. իսկ այս յարաբերութիւններս խղուեցան երբ նախ թիւրքական ժողովուրդներն եւ յետոյ Սլաւները զԳերմանները իրենց հիւսիսային արեւելքի երբեմնի տնտեսապէս մերձաւոր ազգերէն, բայց միաժամանակ Իրանի եւ Հնդկաստանի ցեղակիցներէն անջատեցին, որով Գերմանները բոլորովին երես դարձուցին իրենց հին հաղորդակցութեան երկիրներէն եւ եւրոպական հարաւոյն եւ արեւմուտքին անձնատուր եղան: Արեւելքի հետ նախնական կապը գուցէ շատ աւելի բնական էր, եւ արդէն քարտէսի վրայ ձգուած մտադիր ակնարկ մը ասոր զմեզ պիտի համոզէ. անոր համար յետագայ քննութեանց մէջ զարմանալի թող չեբեւայ եթէ հիւսիսային Եւրոպայի պատմական ժամանակին սկիզբն իսկ հետքեր կարենանք ցուցնել այս բնական կցորդութեան՝ ուստի անջատեց զմեզ լատինականը:

Իրազէկ մը անմիջապէս «ազգաց գաղթականութեան արուեստին» յառաջագայութեան հարցին վրայ պիտի խորհի, այսինքն գերմանական հնագոյն իրաց վրայ ի կիր արկուած զարդերուն ծագման վրայ: Առաջին հատուածին մէջ իսկ ասոր պիտի անգրադառնանք. արդ պէտք է բացարձակապէս մտադիր ըլլալ որ միայն այնպիսի գեղարուեստական հոսանքներ ի նկատի պիտի առնուին, ուր զարդի երեւան ելլելովը յետո մշուած կամ բոլորովին վտարուած է ներկայացնող արուեստը (Darstellende Kunst): Քրիստոնէական այն արուեստը, որ հին արեւելքի ըմբռման համաձայն կրցաւ գնահատել անգրագիտաց ուսուցման համար առարկայից նշանակութիւնը, այս շրջանակէն դուրս կը մնայ: Ասով բնական է խնդիրը ընթացիկ՝ սեղմ եւրոպական հորիզոնին վրայ ուղղուած պիտի մնար, եթէ

¹ Strzygowski, Hofrat Dr. Josef, Die bildende Kunst des Ostens. Ein Ueberblick über die für Europa bedeutungsvollen Hauptströmungen. Leipzig, Klinkhardt, 1916. 8°, VII + 86. [Bibliothek des Ostens, 3. Bd.]

* Մեր անկեղծ շնորհակալութիւնը կուգնք հոս հրապարակաւ ալ յայտնել յարգոյ արքունի խորհրդական Պրոֆ. Դր. Յ. Ստրցիգովսկիին, որ հաճեցաւ սոյն գործէս օրինակ մը նուիրել Հանդիսի խմբագրութեան: Նոյնպէս մեծապէս շնորհակալ ենք գործոյս հրատարակչին Dr. Werner Klinkhardt-ի լալայցիկ, որ իր սեական կիշէները յամբարգրութեանս տրամադրութեան տակ դրաւ:

ԽՄԲ. «ՀԱՆԴ.»

միաժամանակ երկրորդ՝ դեւրոպա քիչ շօշափող՝ զուտ ասիական զարդի հոսանք մը՝ խլամականը նկատի չառնուէր։ Աւերջինս դեռ ցայսօր, թէեւ ծանրապէս այլանդակուած, կենդանի է եւ թէ՛ ամենահին գերմանականին, թէ՛ ամենահին ալտայականին եւ չինականին հետ աղերսի մէջ է, այս պատճառաւ ալ խորհելի կէտ մըն է թէ՛ արդեօք այդ աղերսը լեզուէ եւ պատմութենէ անդրադոյն հետքեր չի մատնանշեր։

Հակառակ զարդի նախնական գերիշխանութեան ի հիւսիս եւ յարեւելք, արուեստից քննութիւնը կրնայ հետզհետէ՝ նոյն իսկ մթագոյն հազարամեակներով եւ ծագման հարցերով զբաղած միջոցին, ի հարկէ զարդի շրջանէն դուրս՝ լայց որոշ ուղղութեամբ մը, ճշգրտօրէն դիտել, եւ այն շինուածոց արուեստի (ճարտարապետութեան) սահմանին մէջ։ Երկրորդ հատուածը, պիտի փորձէ այս նոր քննական ուղղութեան ծիրը ձողանշել։ Արեւելքի եկեղեցեաց համար գմբեթաշէնի ունեցած գերազանց նշանակութեան զննութենէն ցնցիչ իրականութիւններ կը յառաջագային, եթէ միայն հոս ալ Հռոմէ եւ Բիւզանդիոնէ՝ իրրեւ միակ ստեղծագործիչ կենդրոններէ սկսելու եւ հոն իսկ դադար առնելու չըլլանք. այլ հարցնենք թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ յարեւմուտս՝ Հռոմ եւ Բիւզանդիոն ալ ի միասին՝ Բաղդիկան, իսկ յարեւելք՝ ի հնուց գմբեթը, — որ արեւմուտքի մէջ Ահնարդոյի եւ Բրամանտէի ձեռքով միայն տիրող դարձաւ — բովանդակ զարգացման որոշիչ հիմնական տարրը կը հանդիսանայ։

Երրորդ հատուածին մէջ որթոտքս եկեղեցւոյ նկարչութեան յատուկ տարարներայ ձեւը իր զարգացման մէջ յառաջ պիտի բերուի եւ աւելի արեւմտեան արուեստին հակադրութեամբ հասկնալի ընել պիտի փորձուի եւ ոչ թէ անոր մէջ արեւելեան ըմբռնում մ'ընդունելով։ Ի

վերջոյ իրենց յատուկ տեղն պիտի գտնեն նաեւ արեւելքի հետ հին հաղորդակցութեան ուղիներուն, զանոնք այլափոխող զօրութեանց եւ այս պատերազմիս ապագային համար բերելիք հաւանականութեանց վրայ եղած խորհրդածութիւնք։

Հնդիկ-գերմանական գաղթականութեանց՝ խմբակից արուեստաքննիչներու միակողմանի զննութիւնը, կերտիչ արուեստին զարգացման սխալ պատկեր մը ծնուցած է, որուն ցայսօր ի գործնականին փնտսակար հետեւութիւնն սա է որ

դէպ ի Ասիա տնտեսապէս օրէ օր անհրաժեշտ դարձող ճամբան միշտ Բաղդանի վրայ կը փնտռուի, փոխանակ ամենայն վճռականութեամբ գաղթական կենդրոն եղող հարաւային Ռուսաստանէն յառաջ մղելու. իսկ ի տեսականին՝ որ արուեստից քննութեան մէջ դեռ միշտ յունական արուեստը զուտ արիական կը նկատենք, փոխանակ վերջապէս ճանշնալու թէ անիկա խիստ սեմական-բնապաշտական է։ Դարձեալ անտես ընելու չէ թէ այն հիւսիսարեւմտեան եւ հարաւարեւելեան ճամբան, ուսկից Բրիտոսէ յառաջ հազարամեակներուն հնդիկ-գերմանները կ'ընթանային՝ Բրիտոսէ ետքն ընդխաչեցաւ հակառակ՝ հիւսիսարեւելեան եւ հարաւարեւմտեան ուղղութեամբ՝ Թրքական ժողովուրդներէ։ Ասոր արդիւնք եղաւ Արեաց ցաւալի անջատումը, որուն հետեւութեամբ Ասիայի հետ ցամաքային հաղորդակցութեան գիտակցութիւնն իսկ անհետացաւ։

Զարդագիտութիւն։ Պատմական ժամանակի մէջ իսկ հարաւային ազգերէն դատ նաեւ վաչկաբնակ եւ հիւսիսի ազգերն կերտիչ արուեստից զարգացման մասնակցած են, այս տարբերութեամբ որ մինչ հարաւայիններն շատ շուտով վիմակերտ հոյակապ շինուածոց անցան, անդին հիւսիսայինք չափազանց երկարատեւ դեռ

Պատկ. 1. Արտիկ. Կաթողիկէ. սարտաքին շէրտախիւս աղեղ։

փայտակերտի եւ զարդի վրայ մնացին, մինչեւ որ հարաւի քաղաքակրթութիւնը զերենք այս ուղղիէն դուրս հասնեց. իսկ վաչկատունք տեւապէս կանգ առին վրանի եւ զարդի վրայ: Արուեստից քննութեան մէջ ամէնէն յառաջ պէտք է նկատողութեան առնուլ Ալտայի, Ենիսէի հոսանքին եւ Բայկալ լճին շուրջ համախմբուող ալտայեան ժողովուրդները, որոնք իրենց բնակութեան եւ զարդի ձեւերուն որոշ տարրերու մէջ հնդիկ-գերմաններէն էապէս կը տարբերին: Միջին եւ հիւսիսային Ասիայի այս զանազան բնակիչները միասնական խումբ մը կը ձեւացնեն, վասն զի ամէնքն ալ վրանաբնակ են եւ ամէնուն մէջ Ալտայի հարուստ մետաղահանքերը յատուկ, մետաղի փայլին ազդեցութեան վրայ հիմնուած՝ ձեւակերտութիւն մը յառաջ բերած են: Ասոնց վրաններէն սկզբնականներ չեն մնացած, բայց կան պատկերներ գորգերու եւ այլ նիւթոց վրայ. իսկ մետաղակերտութեան օրինակներ են Ենիսէի անագապղնձեայ դանակներն՝ ծակեալ ունեւրով, որոնք զարդարուած են նիւթոց վրայ տեսնուածին՝ հարեւման ձեւերով: Պէտք է որ անյիշատակ թողունք հարաւային Ռուսաստանի մէջ գտնուած, սակայն ալտայեան անագապղնձներու հետ ըստ ամենայնի համաձայնող ոսկեայ կենդանի մը, որ մէկ կողմանէ՝ իր ոտից եւ ազւոյն վրայ կրած զարդերով կը զօգուի Ենիսեան անագապղնձներու հետ, միւս կողմանէ ականջներու մէջ սադի դրուագներով կը համընթանայ ազգաց դադթականութեան ժամանակի գերմանական հնութեանց: Այս օրինակներու մէջ տիրող զարդածեւն է. Բոլորակի բլթակով երկրաչափական գալարածոն՝ յատուկ անջատման ձեւերով. եւ այս զարդածեւն իսլամական շրջանին արաբականին (Arabesque) ծնունդ տուած է:

Զարդի մէջ կը տեսնուի դարձեալ երկրորդ հիւսիսային, հնդիկ-գերմանական ուղղութեամբ հոսանք մը որ ամէնէն աւելի բացորոշ է իտալական հողի վրայ Գոթաց եւ Լոնգորարտացոց ստեղծագործութեանց մէջ: Ամէն տարակոյսէ վեր է թէ այս ժողովուրդներս ընտիր ճաշակով մը օժտեալ հիւսիս արեւելքէ իջան եւ դարերով հնութեան (Antik) եւ Բիւզանդիոնի ազդեցութենէն այնպէս զերծ պահեցին իրենք զիրենք, որ անկարելի է թէ Խաչիա ճամբորդող մը անոնց մնացորդաց խաւն անտեսէ: Անոնք աշխատած են միշտ քարի վրայ առանց հռոմէական ժամանակէն ի վեր Խաչիա գործածական զարդածեւերն իւրացնելու, նա մա-

նաւանդ թէ անոնց մնացորդներն առանձնապատուկ մակերեւոյթի ոճ մը կը ներկայացնեն, որ մինչեւ այն միջոցը Միջերկրականի մօտ միայն առանձին առանձին կարելի է ապացուցանել. այսինքն՝ ծոպք եւ դաշտք մի եւ նոյն ձեւով՝ բաղմաշերտ ժապաւինաղարդով լեցուած են, որ կամ հիւսեալ եւ հանգուցեալ ուղղութեամբ մը եւ կամ իբրեւ անծայր օրինակ մը կ'ընթանայ. մերթ ալ կենդանական կամ բուսական ձեւեր զետեղուած են դաշտերուն վրայ:

Այս արուեստէն ամբողջական մնացած վիմական առարկաներ ցանցաւ են. իսկ ցիր ու ցան մնացած փոքր բեկորները Ս. Սարինայի եկեղեցւոյն մէջ ի Հռոմ ի մի հաւաքուած են: Այս բաղմաշերտ ժապաւինաղարդք թուարկեալ շինուածքի մը վրայ առաջին անգամ յերեւան կ'ըլլէ իբրեւ պսակաքիւ Ռափենայի մէջ Թէոդորիկոսի դամբանին վրայ, որ ութանկուն բոլորակաձեւ պատուանդանի մը վրայ կը հանգչի եւ Ռափենայի աղիւսէ շինուածոց կարգին մէջ իբրեւ միակ քարաշէն մը աչքի կը զարնէ: Մեկնութիւնը կու տան ի հարկէ շատ հեռուն գտնուող զուգահեռագիծներ՝ հայ եկեղեցիները, որոնց ոչ թէ ամէնէն հնագոյններն այլ վերջացող Զ դարու եւ Է դարու շինութիւններն մնացած են: Ասոնց վրայ բաղմաշերտ ժապաւինաղարդն իբրեւ արտաքին պսակաքիւ այնպէս սովորական է որ անաշխատ Հայոց հնդիկ-գերմանական ծագումը եւ Գոթաց հետ յարաբերութիւնը՝ երբ վերջիններս դեռ հարաւային Ռուսաստանի մէջ կը բնակէին յիշեցնելով, արեւմտեան շրջանակի մէջ այս ձեւին միայն ի Ռափենայ երեւան գալն մեկնելու կը ծառայէ: Արդէն թէ շինութեան ձեւը եւ թէ ատողձն եւ արուեստը, սա հետեւութեան կ'առաջնորդեն թէ Թէոդորիկոսի դամբանին շինողն հայ մըն է կամ հայ ճարտարապետութեան մէջ կրթուած Գոթացի մը:

Հայ եկեղեցեաց վրայ քիչ մը վարը պիտի խօսինք, հոս նկատենք միայն զարդերը: Կլոր աղեղներու ատամնակերպ յարակցութեան շատ շուտ կը յաջորդէ հիւսածոյ ժապաւնէի գրեթէ կատարեալ միապետութիւնը, եւ խոյակի այնպիսի ձեւ մը, զոր մարդ կը փորձուի տիպար ձեւը համարիլ այն ոճին զոր արեւմուտքի «ուսմանական» արուեստին մէջ խորանարդ խոյակ (Würfelkapitell) անուանել սովոր ենք: Առաջին պատկերս օրինակ մը բլլայ թող՝ առնուած Արթիկի կաթողիկէէն. որ թէ եւ անթուական է, սակայն ոճի ամէն ծանուցիչներէն գատելով

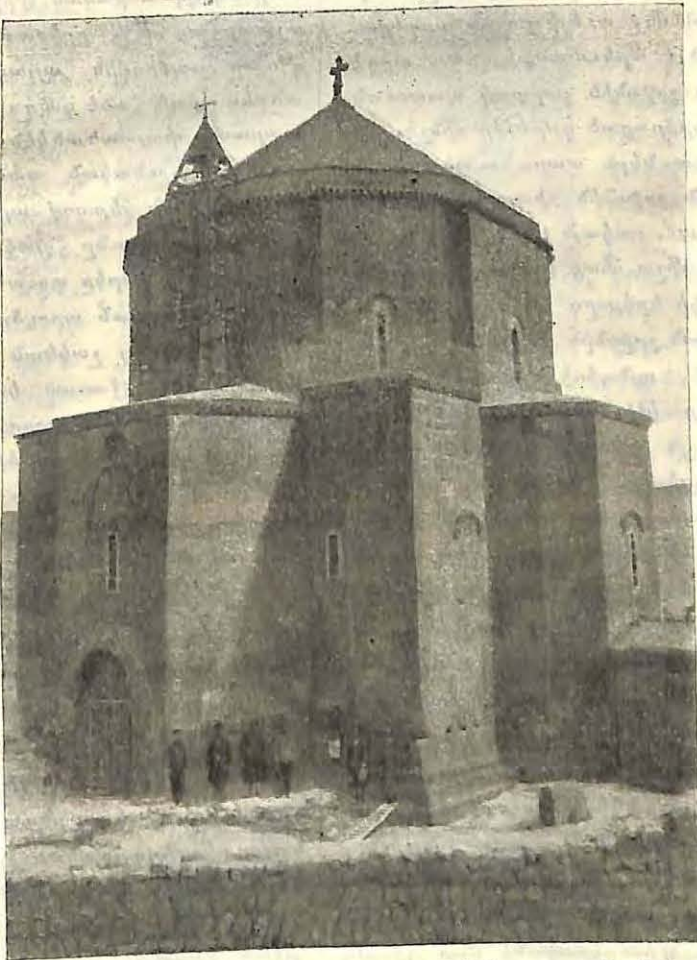
աւելի Զ քան թէ է դարու կը վերաբերի: Արեւ-
մտեան կոնքին մանրամասնութիւն մըն է կեղծ
կամարներու առանձնայատուկ կարգով մը,
որոնք իրենց ծայրերով երկու սիւնակներու վրայ
կը միանան. իսկ սիւններուն գլուխը՝ վարէն
կէս բոլորակաձեւ կտրուած խորանարդներ կը
հանգչին: Ասոր վրայ շեղ շինուածոյ մը, իսկ
աղեղը շեղ երեսով է եւ եռաշերտ ժապաւէնի
ցանցով ծած-
կուած կ'երեւայ:
Պատուհանին մէջ
ղետեղուած խաչ-
քարը թէեւ ուշ
ժամանակէ է.
սակայն եւ այն-
պէս մտադրու-
թեան արժանի է
որ այս խաչիս ալ
թէ պատուան-
դանը եւ թէ
շրջանակը երկ-
շերտ կամ եռա-
շերտ ժապաւէ-
նով հիւսուած է.
հայ խաչքարնե-
րու առանձնայա-
տուկ ձեւն է այս,
որ իրլանտական
ներու եւ հիւսի-
սային անգղիա-
կաններու շատ
մերձաւոր է:

Արեւելքի
կերտիչ արուեստ-
տին մէջ բռնու-
թիւն եւ հո-
գեական ճնշում
միշտ սաստկապէս

կ'արտացոլանայ. զարդը, որ ի սկզբան համեստ
պիտոյից միայն կը ծառայէր, հետզհետէ ճոխ-
սիրութեան ստրուկ դարձաւ, որուն հետեւու-
թիւն եղաւ անհաւատարի շոյալութիւն մը թէ
չինական թուրքեստանի եւ թէ Միջագետքի մէջ,
այս տարբերութեամբ որ հնդիկ-չինական աշ-
խարհաց մէջ պատկերացուցիչ արուեստն զար-
գացաւ, մինչ Տիգրիսի մօտ Սամաուայի մէջ
մարդկային կերպարանք բոլորովին կը պակսի եւ
զարդագրուագը բացարձակ տիրող կը հանդի-
սանայ: Այս տարօրինակ տարբերութիւնը աւելի
զարմանալի կ'ըլլայ երբ նկատենք որ, թէ Մի-

ջերկրականի, թէ հեղոսի արուեստը եւ թէ Մի-
ջագետքի մէջ պատկերացուցիչ արուեստն տի-
րող էր: Պատճառն պարզ է, արեւելքէն եւ
հիւսիսէն հին աշխարհին կը սպառնայ նոր
շարժում մը որուն առաջին զարկը կու տան
այն երկու հոսանքներն, զորոնք վերն առան-
ձինն յիշեցինք: Անոնց վրայ աւելցաւ սակայն
Պամբրի մէջ զարգացած խաղողի տերեւա-

զարդը, եւ Աղե-
քսանդրէ վերջը
նաեւ յունական
տարրը: Ա'երեւայ
թէ այս հիւսի-
սէն ու հարաւէն
եւ վաչկարեւակ-
ներու աշխարհէն
յորդահոն շարժ-
ման միջակէ տն
եղած էր հնդիկ-
գերմանական եւ
ալտայեան ցեղե-
րու հատման կե-
տը՝ հնդիկ-գեր-
մանական Շա-
կաց աշխարհը.
որոնք կ'ովկա-
սի վրայէն դէպի
հարաւ գաղթող
չնդկաց եւ իրա-
նեանց հետեւե-
ցան կասպից ծո-
վու եզրներէն եւ
Պարթեւաց Ար-
շակունի հարս-
տութիւնը պար-
գեւեցին: Այս
խառնուրդներուն
ծնունդն եղաւ

Պտկ. Զ. Մաստարու. Մայր Նիկողոսի (650 թ.) հարստ-արեւմտեան
կողմից:

հելլենական եւ հռոմէական յետին ժամանակ-
ներուն զարդը, զոր արեւելքի մէջ Պարթեւք,
Սասանեանք եւ Բիւզանդացիք հոյակապ շի-
նուածոց մէջ գործածեցին: Ամենէն էական կեր-
պարանափոխութիւնը կրեցին երկրաչափական
գալարածոն եւ նոյնպէս երկրաչափական ժա-
պաւինահիւսքը: Առաջինէն հետզհետէ զարգացաւ
այն զարդակերպը, զոր սովորաբար արաբական
(arabesque) կ'անուանենք իսկ վերջնոյն պտուղն է
ճոխ՝ ուսողական կշռադատութեան վրայ հիմ-
նուած բազմանկիւնազարդը: Ուստի զարմանալի
չէ անշուշտ եթէ խաւամականութենէ յառաջ

Հին աշխարհի մէջ արաբականը յերեւան կու գայ, վասն զի արաբացիք իրենց վաշկաբնակութեան յարմարող արիական եւ ալտայեան արուեստը իւրացուցած են պարզապէս:

Այս ենթադրութեանցս վրայ հիմնուած են բիւզանդականին հետ, նաեւ ռումանական, իսլամական եւ սլաւ-որթոդոքս արուեստներու զարգացման թիւերը:

Ճարտարապետութիւն: Արեւելք ճարտարապետութեան մէջ աւելի բուռն ազդեցութիւն մը ունեցած է արեւմուտքի վրայ. արդէն նախապատմական շրջանին բոլորակ պատուանդանի մը վրայ բարձրացած գմբեթը մինչեւ Միջերկրականի գաւառներն տարածուած էր, որ թէեւ միւլենեան շրջանին փայտածածկ տան առջեւ տեղի տուաւ, սակայն Խոալիայի մէջ այս շարժման հետքն միշտ մնաց Եփեսոսկացւոց ձեռքը: Գմբեթաշէնի երկրորդ հոսանքն տեղի ունեցաւ հելլենական շրջանին վերջը եւ քրիստոնէականին սկիզբն, այնպիսի եղանակաւ մը որ ցայսօր իւր ազդեցութիւնը պահած է:

Սխալ է այն տեսութիւնն թէ առաջին անգամ հռոմէացիք կամարը եւ գմբեթը հոյակապ շինուածոց ծառայեցուցին, որուն հետեւողութիւն մը միայն եղած ըլլայ միջին-դարեան արեւմտեան արուեստը: Յիւրականին արեւելքի արուեստն եւ այն իրանական եւ սեմական տարրներն են զարգացման մէջ դեր խաղացողները: Տակաւաւաւորներն Նեղոսի, բայց ի մասնաւորի Նիւրատի եւ Տիգրիսի բուսաւայրութիւնէն զարգացան, իսկ գմբեթի բարգաւաճման զարկը տուին իրանեանք, ուստի շատ ցաւալի է որ ցայսօր արիական այս մեծ արդիւնքը ճանչցուած եւ հասկցուած չէ: Արդ ճարտարապետութեան զարգացման ծանօթ հիմնական գծերն ասոնք են. Միջերկրականի մօտ հիւսիսային գաղաթնաւոր փայտածածկը ճարտարապետութեան մէջ մուտք գտաւ եւ Յոյնը զայն եգիպտական քարաշէն տան հետ կցելով անկէ իրենց տաճարներն կազմեցին: Ճարտարապետութիւնը անընդունելի խոր անկման մէջ կը գտնուէր, երբ քրիստոնէութիւնը հռոմէական պետական կրօն եղաւ. ուստի Միջերկրականի ամբողջ այս կատարաւոր փայտածածկով շինածներն անցաւ նաեւ քրիստոնէական եկեղեցիներուն: Իսկ արեւելքի մէջ՝ թէեւ միջերկրականի եղբներն փայտածածկ Բազիլիկան եւ կամարաշէնը փոխն ի փոխ յերեւան կու գան, սակայն ծովէն որչափ դէպի յարեւելս հեռանանք եւ Միջագետք, Հայաստան եւ իրանեան բարձրա-

գաւառն մտնենք՝ այնչափ աւելի տիրող կը հանդիսանայ կամարակապը, նոյն իսկ քրիստոնէական շրջանին: Արուեստից խուզարկութիւնը անտեսած է՝ մէկ կողմանէ քրիստոնեայ Հռոմի ճարտարապետութեան խոր անկումը, եւ միւս կողմանէ արեւելքի մէջ կամարակապին անընդհատ զարգացման իրողութիւնը: Նիւրատի եւ Տիգրիսի հայկական աղբերականց՝ ինչպէս նաեւ սահմանակից փոքր ասիական, Միջագետք եւ իրանեան աշխարհաց մէջ քրիստոնէական արուեստի մը գիւտը բոլորովին այլադիր իրողութեան մը առջեւ պիտի հանէ զմեզ: Եթէ հիւսիսային կատարաւոր փայտածածկէն եւ եգիպտական քարաշէնէն յունական տաճարին տիպը յառաջ եկած է, նոյն կերպով ալ արեւելեան-իրանեան գմբեթաւոր տունը հոյակապ գմբեթակապներու զարգացման զարկը տուած է. եթէ հիւսիսային տունը յունական արուեստին մէջ կ'անհետանայ, նոյնպէս ալ շակեան տունը քրիստոնէական շրջանին մէջ: Յառաջ եկած այս զարգացումը հարաւոյ կամ Հայաստանի վրայէն Վոստանլի-նուպոլիս կ'անցնի, գմբեթը որթոդոքս եկեղեցիներու մէջ տիրող կը դառնայ եւ արեւմուտքի մէջ իր յաղթական նոր ընթացքը կ'առնուէ Լէոնարտոյի եւ Բրամանտէի ձեռքը:

Հայոց հին քրիստոնէական գմբեթաւոր եկեղեցիները: Յորչափ որ գմբեթի շինութիւնը տան եւ պալատի վրայ սահմանափակուած կը մնար, եւ տեղւոյ պիտոյքին գոհացում կը տրուէր փոքր բնակարաններու կից առկից կառուցմամբ, կարելի չէր որ գմբեթը միակ միջոցի մը հոյակապ ընդարձակութիւն մը տալու նպատակաւ զարգանար: Այս զարգացումը սկսաւ երբ գմբեթն ոչ տանն միայն պիտի ծառայէր, այլ նաեւ առաձնակ կեցած ժողովարաններ պիտի կազմէր, այսինքն երբ քրիստոնէական պաշտօնը ձեռնարկեց շակեան գմբեթաւոր բնակարանէն Աստուծոյ եւ հասարակութեան տունը ստեղծել:

Մենք այն հաւատքն ունինք թէ քրիստոնէութիւնն իր ամբողջ ընդարձակ ծրով — Պարթեւաց եւ Մարաց, Իլամացւոց եւ Միջագետք, Հրէաստանի եւ Գամրաց, Պոնտոսի եւ Ասիայի, Փոքիւղիայի եւ Պամփիլիայի, Եգիպտոսի եւ Լիւբեացւոց, Վիւրենացւոց եւ Հռոմէացի եկաց, Հրէից եւ անոնց եկաց, Վրեացւոց եւ Արաբացւոց մէջ, ըստ վկայութեան Գործոց առաքելոց Բ, 9 եւ 10. — Բազիլիկայէն իբրեւ եկեղեցւոյ շինութեան (միակ) ձեւէ սկիզբ առած է: Այս ճիշտ չէ, եւ արուեստից պատմութիւնը

այսպիսի ըմբռնումը մը մինչեւ հիմայ սխալ գետնի մը վրայ դրուած էր: Ասոր հակառակ ճիշտ այն երկրին մէջ, ուր քրիստոնէութիւնն արեւմուտքէն աւելի կանուխ տէրութեան կրօն եղաւ, Հայաստանի մէջ, եկեղեցւոյ շինութեան ձեւը գմբեթի փաւորութեամբ զարգացաւ: Այս որոշիչ ճանաչումը, որով յընթացքս զարգացման թէ՛ յարեւելք եւ թէ՛ յարեւմուտս Բագրիւկայի եւ գմբեթի միջումը կը մեկնուի, գործոյս ծրագրին ներածին չափ ընդարձակ հոս պիտի ապացուցանեմ: Պէտք է աչքի առջեւ ունենալ որ որթուրդքս եկեղեցին բոլորովին գմբեթաշէն մը դարձած է. եւ նոյն իսկ արեւմուտքի մէջ վերածնութենէ (Renaissance) ետքը գմբեթը շինութեանց զարգացման մէջ առաջնորդ հանդիսացաւ: Մէկալ կողմանէ միշտ աւելի պայծառ յերեւան կ'ելլէ թէ գմբեթաւոր տունը Միջերկրականի շրջանին մէջ ալ նախամիւկենեան ժամանակամիջոցին տիրող էր եւ հաւանականօրէն Հիտտիտներու ձեռքով հայ բարձրագուտէն եւ կամ Իրանէ միջնորդուած եկած է: Ըստ այսմ հին քրիստոնէական գմբեթաւոր եկեղեցին Միջերկրականի շուրջն անհետացած, բայց հեռաւոր արեւելքի մէջ գեռ եւս պահուած տիպ մը կը ստանայ վերստին, այս տարբերութեամբ միայն որ նախապատմական շրջանին տարածուած ձեւն բոլորակաշէն էր, իսկ պատմական շրջանին երեւան եկող գմբեթը քառակուսւոյ մը վրայ կը բարձրանայ:

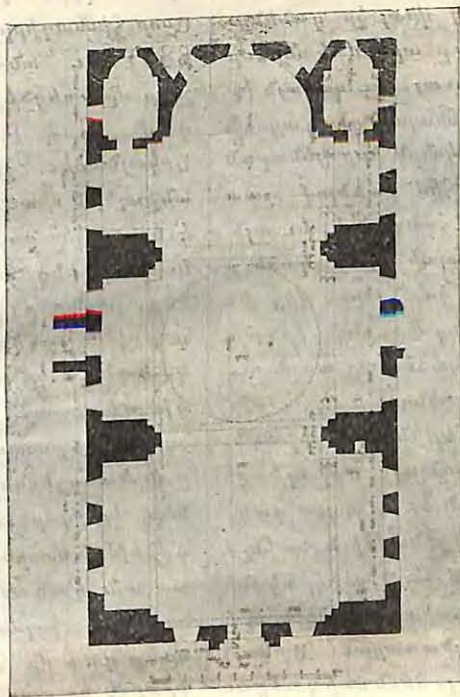
Հին հայ եկեղեցիներու յարգ ներ-

կայացուցմանց մէջ, պիտի գործածեմ այն ընտանկարներն, զորոնք ես Վիեննայի համալսարանին գեղարուեստի ճեմարանին քանի մը անգամ ներուն եւ թորամանեան հայ ճարտարապետին հետ 1913 տարւոյն աշնան ուսական Հայաստանի մէջ առած եմ:

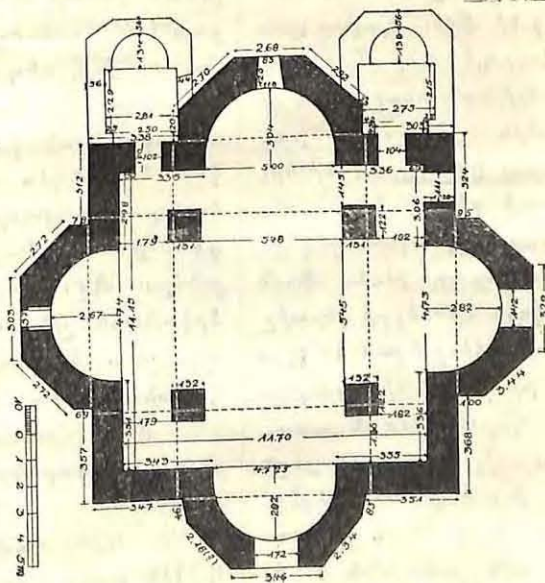
Հայ եկեղեցւոյ շէնքն ի սկզբանէ քառակուսի գմբեթաշէն մըն է: Այնուոր քառակուսին իր փուղագմբեթովը իրրեւ առանձնակաց շինածոյ բլուրի վրա մէկն կողմանէ ազատ կը կառուցուէր եւ բաց աստի հոյակապ չափերու կը բարձրացուէր՝ ի հարկէ ձգտման եւ ճնշման յենարան գտնելու հարցը ծագեցաւ. եւ ասոր իսկ արդիւնքն եղաւ Հայաստանի հին - քրիստոնէական եկեղեցիներու շինու-

թեան տիպը՝ կոնքեան քառակուսին: Պատկեր 2. ասոր գաղափար մը կու տայ եւ է արտաքին տեսքն Մաստարայի 650ին շինուած կաթուղիկէն: Բնական է որ Մաստարայի եկեղեցին առաջին ներկայացուցիչն չէ այս գուցէ երկու կամ երեք դար կանուխ ծագած տիպին: Երեք աստիճանաց վրայ կը տեսնուի յատակագծի քառակուսին (12 × 11,20 մտ. մեծ.) ուսկից չորս կողմանէ կոնքերն այնպէս հինգ կողերով կը բարձրանան որ միջին լայնագոյն կողը քառակուսւոյ կողին հետ զուգահեռական կ'ընթանայ եւ այսպիսով հա-

րաւոր կը դառնայ բրգաձեւ ծածկոյթ մը, որ մեծակաւոյց գմբեթին պատուհաններու թմբուկին կը յենու: Գմբեթն եւս իր կարգին

Պատկ. 3. Թուրք. 670ի Մայր նկեղեցի. յատակագիծ:

Պատկ. 4. Բագարան. Մայր նկեղեցի 624-631ին. յատակագիծ:

բրգաձեւ քարէ ծածկոյթով մը գոցուած է: Տանեաց եղբներն փոքրիկ ատամնաղարդեր կը կրեն, զորոնք նոյն դրից մէջ Ա. քամենեանց հին իրանական յիշատակարանաց վրայ կը գտնենք:

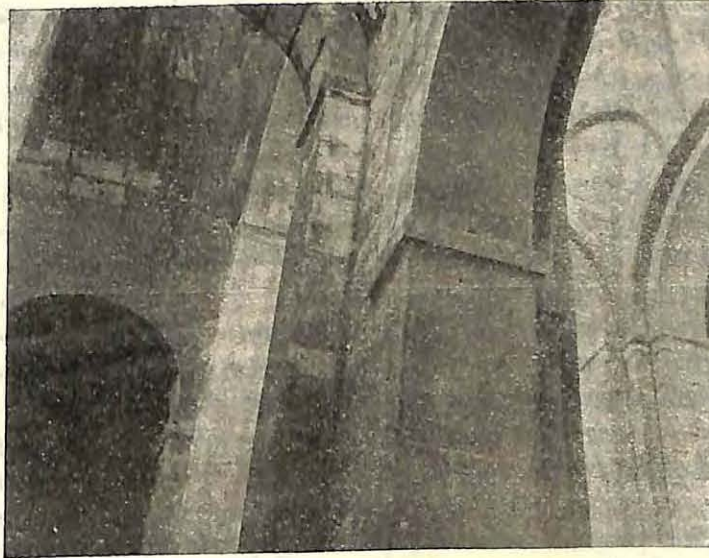
Յառաջ բերուած ձեւը արեւմտեանի մը բոլորովին զարմանալի կ'երեւայ. եւ սակայն իր տեսակին մէջ հաստատուն մնալով զարգացման մը ճամբայ հարթած է, որ կոնքն իբր յենարան ծառայեցնելու սկիզբունքն հիմ առնելով շատ մը զանազան թերաձեւերու հանգած է, եւ այն՝ ըստ որում կամ քառակուսի յատկաձեւը հաստատուն պահելով եւ կամ չորս, վեց եւ երեքեմ ութ կոնքեր անընդմիջաբար իրարու կցելով: Այս հայական շինաձեւերը առնչուած թիւն չունին գմբեթական շինութեանց ուրիշ կարգի մը հետ, որ արդէն հերկական շրջանին, հաւանօրէն իրանէ սկիզբ առնելով, Միջերկրագետքի եւ Ասորիքի վրայէն Բաղկան եւ Կ. Պօլս գաղթեց, եւ իբրեւ ութանկիւնի շինութիւն — ինչպէս գմբեթաւոր Բաղիլիկան — Միջերկրականի հին քրիստոնէական արուեստին շրջանակին մէջ կարծաթեւ ծաղկմամբ պայծառացաւ: Սակայն հոս ալ 1000 թուականին այս ձեւն ստիպուեցաւ գրեթէ տեղի տալ ուրիշ տիպի մը, յորում քառակուսին ընդարձակ տարածութեամբ տիրող ձեւ հանդիսացաւ եւ յատուկ շակեան-հայսկան ձեւով փոշերով թմրուելին կ'անցնի: Այս ձեւիս օրինակներ ապացուցուցած եմ յուշական հողի վրայ, Գալիսի վանաց, Աթենքի մօտ, եւ Պառնասի եւ Հելլիկոնի միջեւ Հոսիոս Լուկասի եւ Նաեւ Բիոսի վրայ Նէամանի մէջ: Ասոր վրայ հոս չեմ ուզեր աւելի ծանրանալ, վասն զի շակեան-հայսկան շրջանին այս առաջին բացայայտ հոսանքն ալ չկրցաւ Միջերկրականի երկիրներու մէջ հաստատուն դիրք բռնել, հանդէպ ուրիշի մը՝ խաչաձեւ գմբեթական եկեղեցւոյն, որուն հնագոյն ապացոյցը թէեւ միայն մատենագրական է, սակայն արեւելքի կերտիչ արուեստին մէջ տիրող շինաձեւը եղած է: Այս ձեւը արեւմուտք մտաւ Բիւզանդիոնի կայսերական գահուն վրայ հայ հարստութեան առաջին ներկայացուցիչին Վասիլ Մակեդոնացւոյն (867—886) ձեռքով, իւր արքունի եկեղեցւոյն Նէայի շինութեամբ: Այդ ձեւին զարգացումը Հայաստանի մէջ ալն յանդիման է. եւ անկէ եւ իջ թէ նախ Բիւզանդիոնէ՝ այս շինաձեւը որթողքս եկեղեցւոյ բոլոր նահանգաց մէջ տարածուեցաւ:

Գործոյս համառոտութեան պատճառաւ հայկական քանի մը միջին օրակներ անտես կ'ընեմ

եւ Մաստարայի եկեղեցւոյն անմիջապէս կը կցեմ Թալիշի գմբեթասրահը, որ հիմնարկութեան արձանագրին համաձայն 670ին շինուած է: Ասոր հիմնադիրը, Մամիկոնեան իշխանը (662—685) եւ անոր ամուսինը Հելլինէ այսու շէնք մը ստեղծեցին, որուն տիպը առաջին անգամ Հռոմի Gesuի մէջ վերակենդանացաւ: Երկայնաձեւ շինութիւն մըն է այս, որուն անջրպետն միասնաբար գմբեթի մը ամփոփուած է եւ ուսկից դուրս ձգուած է եւաքաթին նաւը եւ անոր տեղ անցած են կողմնական անջրպետներ, որոնք շիջ տակառակամարներով դէպի գմբեթին զուգուած երկայնութեան տակառակամարներն կը բացուին: Պակ. Յով յատակագիծը կու տամ, ուսկից յայտնի կը տեսնուի թէ արդէն Հայաստանի մէջ կոնքերն իբրեւ յենարան ծառայեցնելու տեղ ներքին խարսխակալներ կը գործածէին, եթէ (կոնքերու տեղ) գմբեթէն ստորեւ շինուած տակառակամարներն առ այն կ'առաջնորդէին: Շինութիւնն երկայնութեան կողմանէ երեք մասէ կը բաղկանայ, որոնք զոյգ մը հոյակապ կամարախարսխներով իրարմէ կը բաժնուին: Արեւելեան մասը դասի վերածուած է եւ քանի մը յատուկ հայական գծեր կը ներկայացնէ, զորոնք սակայն հոս աւելի մերձուստ ի նկատի չեմ առնուր: Այս ձեւը արդէն միայն անոր համար յառաջ կը բերեմ, վասն զի իտալական արուեստին հասկացողութեան համար նշանակալից է եւ բաց աստի կը ցուցնէ թէ արեւելքը գրեթէ արդէն տաս դար յառաջ իւր սեպհական ճամբէն կ'ընթանար: Որթողքս արուեստին համար այս տիպն եւս տեւական նշանակութիւն մը չէ վաստկած, սակայն եւ այնպէս առջեւնիս կը դնէ գմբեթը կամարախարսխներու վրայ յեցեալ եւ այս կը գտնենք նաեւ խաչաձեւ գմբեթաւոր եկեղեցիներու մէջ: Վերջինս կամարասրահին նման, երկայնաձեւ շինուածքէ չէ որ ծագում կ'առնու, այլ զուտ կենդրոնական շինութենէ եւ այն հաւանականաբար կոնքաշէնէ:

Այս հիմնական տիպին ներակայացուցիչն է Բագարանի Կաթողիկէն (Պտ. 4) հիմնարկուած 624ին Խոսրով Բ. Պարուէղի (590—628) ժամանակ եւ ի դուռն հանուած 631ին Բուտ իշխանէն եւ անոր Աննա ամուսնէն: Հոս դեռ կոնքերն պահուած են, սակայն անոնք միմիայն ձեւական նշանակութիւն ունին, իսկ յորինուածութեան տեսակէտէ ըստ ինքեան աւելորդ են, վասն զի գմբեթին իբր յենարան ծառայող մոյթասիւնները բաւականաչափ ամրա-

կառույց ձգուած են, եւ շինուած են գմբեթին՝ 5.45 մետր մեծ եւ փողերով շրջագծի փոխուող քառակուսւոյն անկիւնները՝ 1.32 մետր հաստութեամբ: Բայց որովհետեւ Բագարանի գմբեթը տարաբար տարաբար կործանած է, այս որոշիչ կազմութեան գաղափար մը տալու համար յառաջ կը բերեմ ներքին տեսարան մը (դտ. 5) Մոնի կաթողիկէն, որ ըստ արձանագրութեանց չերակղ կայսեր ժամանակ 637—640ին միջոցին Ներսէս համաբարական իշխանէն

Պոկ. 5. Մոն. Մայր Եկեղեցի (640ին) Կաթողիկոսի Նո գմբեթի:

պին կից մնացած է նաեւ կոնքեան-շինածեւը, միայն ոչ թէ սկզբնական-հայկական քառակոնքի նախատիպով, այլ եռակոնք անուանուածով: Որթողոքս ճարտարապետութեան եւ այս

ձեւին յարեւմուտս ցրուեալ շատ մը զ. օր. Ռենուսեան օրինակներու դարգացումը պատմականօրէն հասկնալու համար պէտք է այս կէտիս վրայ համառօտիւ ծանրանալ:

Հայաստանի մէջ եռակոնք ձեւն այնու յառաջ կու գայ որ արեւմտեան կոնքին տեղ երկայնածեւ տա-

կառակամար մը կը գործածուի, երբ կամ աստուածեղէն պաշտաման ազդեցութեան տակ եւ կամ խաչին ձեւն երկարեալ միջնաթեւով աւելի պայծառ երեւցնելու բաղձանքով երկայնու-

թիւնը տիրող ընելու ցանկութիւնը կը զարթնու: Այս եռակոնքը յերեւան կու գայ թէ փոքր ծաւալով առանց միջին մոյթեւորու եւ թէ մայր-եկեղեցւոյ ծաւալով այն երկու տիպերն ալ է. դարուն Հայաստանի մէջ կից առկից կը գտնուին ի թալին, եւ այն թէ յառաջ բերուած փողաւոր գմբեթի կազմածով եւ թէ արդէն Դ՞ր դարուն մէջ ապացուցանելի աղեղնարդներով (Pendentifs): Արդ ծանր մտադրութեան ար-

Պոկ. 6. Լեւոնարդոյ. ուրոուսգիծք ըստ Richterի:

ժանի է որ Բալկանի դանուբեան գաւառներուն մէջ եւ մինչեւ Մոլտաւիա, պարզ եռակոնքը տիրող կը հանդիսանայ, սակայն անոր քով խաչաձեւ գմբեթաւոր եկեղեցին ալ եռակոնքով կամ առանց ասոր կը գտնուի: Այս

եռակոնքը որթողքս եկեղեցւոյ մնացեալ նահանգերու մէջ նախասիրութեամբ, մանսւանդ թէ բացառապէս կը գործածուի:

Արեւմտեան զմբեթաշէնը: Իտալական վերածնութեան ժամանակ գմբեթաշէնի ծագման հարցին համար՝ արեւելեան կերտիչ արուեստը համեմատութեան թանգազին կռուան մը կը դառնայ: Նկատենք թիւ 6 պատկերը. կարծես թէ ուսումնասիրութիւնքն են այն հայ վարպետին որ 624—631 Բագարանի եռակոնքը (Պատ. 4) կառուցած է: Պատկեր 6ի վարը մէջտեղը կը տեսնենք քառակուսի մը, որուն չորս կողմէն ալ կոնքեր կ'արտակարկուին, իսկ կոնքերու անկիւններու առջեւ գմբեթակիր անկիւնասիւնները զետեղուած են: Կոնքերու տրուելիք լայնութիւնը բաւական խորհել տուած է վարպետին — աջ կողմը փոքր ուրուագիծ մը կը ցուցնէ թէ փորձած է կողագծին մէկ երրորդին վրայ սահմանափակել, իսկ ձախ կողմը ուրիշ երկու փոքր ուրագծեր ալ ութանկիւնի անցնելու ճիգեր կը մատենէ: Շինուածոյն մէջ ալ յայտնի հայկական գծեր հիւսուած են, այսպէս 618ի Հռիփսիմէի եկեղեցւոյն նման հոս ալ գլխաւոր գմբեթին կից քառակուսոյն անկիւններուն վրայ փոքր գմբեթներ կան, ասոնք Հռիփսիմէի մէջ երեք-քառորդ զլաններ են եւ կը ծառայեն յարակից անջրպետներն մանելու, սոյն միտքն ունեցած է նաեւ պտկ. 6ի ստուերագծողը, երբ վարը մէջտեղը մեծ եռակոնք ծրագրին քով ընդարձակ անջրպետներու յարակցման ինչ ինչ գաղափարներ թուղթի վրայ առած է: Ոչ մասնագէտ մը մեծ ուշադրութիւն ունենալու է, որպէս զի ճանչնայ թէ պտկ. 6ի գծագրութիւնը հայ ծագում չունի. այլ անոր հեղինակն է — Լեոնարդոյ դա Վինչին. եւ առջեւնիս ունինք այն բաղմամբ փորձերէն մին, որոնց ձեռքով այս մեծ ուշադրան եւ բնիկ հնդիկ-գերմանացին հազար տարի յետոյ բայց Հայոց յարեւման կերպով մը գմբեթաշէնի էութիւնը եւ զարգացման հնարաւորութիւնները կ'ուսումնասիրէր: Սակայն գծախտաբար ինքն իսկ գործեց այն սխալը, զոր ի վնաս իրենց չկրցան ծովածափ ընել բարձրագոյն վերածնութեան եւ Բարոքի արուեստները այսինքն՝ իր էութեանէն գէպ ի վեր ձգտող գմբեթը չկրցան հին սիւներու ստորաքարը նաւաստէն ազատել գործ մը՝ զոր արդէն Հայերն եւ յետոյ անոնց նման «Գոթիկ» արուեստը ի գլուխ հանած էին: Դիտենք Լեոնարդոյի ստուերագիծը պտկ. 6ի մէջ. շէնքին ծաւալը՝ ի մերձուստ նկատուած՝

կապուած է շէնքին ամէն մասերուն կցուած մղթերու կամ սիւներուն հետ:

Ուրիշ իրաց մէջ ալ Լեոնարդոյի խորհուրդներն հայ ճարտարապետին ուղեղն զարմանալիօրէն հետեւած են: Ինքն ալ ոչ միայն եռակոնքը եւ խաչաձեւ գմբեթաւոր եկեղեցին դանդաղ ծրագրիրներով մտածութեան առարկայ ըրած է, այլ ամէնէն աւելի գմբեթի եւ երկայնաձեւ շինուածոյն (Langhaus) միացումը շատ մը գծագրութեանց մէջ նկատողութեան ենթարկած է. եւ գիտենք թէ որչափ սաստիկ խանգարուեցաւ Հռոմի Ս. Պետրոսի շինութիւնը այդպիսի նկատողութիւններով: Արդիւնքն եղաւ շինաձեւ մը, որուն վրայ խօսուեցաւ վերը թալիշի կաթողիկէն եւ անոր համեմատութեամբ Յիսուսեանց առաջին եկեղեցին «Gesù»-ն յառաջ բերուած ատեն:

Բագարանի տիպը, զոր Լեոնարդոյ առաւ, հաւանօրէն արեւմտեան Գոթաց ձեռքով արեւմուտք բերուած էր. ասոր ապացոյց մըն է Germigny des Prèsի 806ի շինուած փոքր եկեղեցին:

Նկարչութիւն: Եթէ զարդք եւ ճարտարապետութիւն արեւելքէն մտած է յարեւմուտս, սակայն արեւմտեան նկարչութիւնը տեւապէս հարաւոյ քաղաքակրթութեան ուլասիւններու աղբեցութեան տակ մնացած է եւ այս Նիւթիս մէջ ալ Հելլաս եւ Հռոմ միայն ընդունող եղած են, իսկ տուողը՝ արեւելեան Միջերկրականի դրացի շրջան մըն է: Սակայն այսօր ամէն տարակողսէ վեր է թէ Բիւզանդիոն իր կարգին միջին դարու մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է արեւմտեան նկարչութեան վրայ, երբ արեւելեան վանքերու եւ Բիւզանդիոնի արքունեաց հետ հաղորդակցութեամբ եւ վերջապէս վաճառականութեան եւ խաչակրութեան շնորհիւ՝ արեւելքի եւ արեւմուտքի մէջ սերտ յարաբերութիւն կար:

Արեւելքի նկարչութիւնն արեւմտեանէն տարբեր ներքին արժէք մը կը ներկայացնէ. աւանդեալ իրն եւ անոր պերճ ներկայացումն արեւելեանին համար ամենայն ինչ է, անոր մէջ հանդերձեալին հաւատքն է որ տիրող դառնալ կը ճգնի եւ անկէ դուրս վտարուած է այս աշխարհիս զգացումներն կրող անհատը՝ իր ամբողջ փորձառութեամբ: Ներկայացուած ձեւերն պարզապէս նշաններ են եւ բնականին մերձեցուլու պահանջք չեն ընեն: Քրիստոնեայ արեւելքի մէջ ոգեկան բովանդակութիւն տուողը՝ արուեստագործն չէ այլ ճիւղութիւնը, քանի որ հոն

արուեստը հոգեւորական եւ աշխարհական իշխանութեան ծառան է եւ պէտք է որ ներկայացնէ յառաջագունէ որոշուած պատկերաց տիպերն, որոնց ոմանց ծագումը մինչեւ ԳԻՊ դար կարելի է հետապնդել: Այս պատկերաց տիպերու ծագման տեղըն հարցն վերջին տասնամեակներու մէջ Նշանակելի փոփոխութիւն կրեց. նախ եւ իմ Orient oder Rom գրքովս դիրք բռնեցի այն կարծեաց դէմ, որուն համաձայն քրիստոնէական արուեստին զարգացման կենդրոնը Հռոմ եղած է. յետոյ նոյն մտքը ուրացայ նաեւ Բիւզանդիոնի առաջնորդող դերը: Այս երկու կայսերանիստ քաղաքներու մէջ կը համախառնէր միայն այն ինչ որ տէրութեան արեւելեան-հռոմէական ստեղծագործ գաւառներուն մէջ քրիստոսի ծննդեանէն ի վեր երեւան ելած էր: Մինչեւ ԳԻՊ դար Աղեքսանդրիոյ հրէական-յաւնական շրջանն եղած է տուողը. այնուհետեւ Կոստանդիանոսի ղեքուսաղէմ վերաշինելէն յետոյ որոշիչ կը դառնան արուեստագիտորէն սուրբ տեղերն՝ բայց տնտեսապէս Անտիոք համայնքուող երկիրները՝ Միջագետք, Իրան եւ Հայաստան: Կոստանդիանուպոլիս կ'իւրացնէ այս ժառանգութիւնը՝ իսկ կայսրն իրեն յատուկ ուժգնութեամբ զայն գահոյից խնկարկութեան կը ծառայեցնէ. այսպէսով եկեղեցին եւ Բիւզանդիոնի արքունիքը ստիպուած չէին նորութիւն մը ստեղծելու: Ուստի էական հարցն է Երուսաղէմի եւ Բիւզանդիոնի ետեւը ծածկուած արուեստի արամեական երկիրն դառնել, որպէս զի կարելի ըլլայ իշխանութեան կողմանէ պաշտպանեալ այս տիպերուն ծագումն ապացուցանել: — —

Մինչեւ հոս գրեթէ թարգմանութեամբ քաղցրեցիք արդիւնաշատ հեղինակին տիրող գաղափարները. յաջորդ նիւթերուն վրայ չենք ուղեր ծանրանալ, վասն զի մեր ազգային ծիրն հազիւ կը շօշափեն: Յարգելի Պրոֆեսորին այս գրկոյլովս հրապարակ հանած տեսութիւնները թէեւ ցիր ու ցան կը գտնենք իւր զանազան աշխատութեանց մէջ, որոնց արդիւնքն ի մի ամփոփուած եւ գործածուած է ուրիշ հեղինակաց կողմանէ ալ, սակայն Պրոֆեսորիս մատենական մէջ բռնած նոր ուղղութիւնն իր գիտնական արդարացումը պիտի գտնէ նախ մօտերս լոյս տեսնելիք «Altai-Iran und Völkerwanderung» գործով, որ զարգացիտութեան պատմական զննութիւնը կ'ընէ, եւ երկրորդ Հայաստանի հին քրիստոնէական ճարտարապետութեան նուիրուած ընդարձակ աշխատութեան մը մէջ՝ որ գրեթէ լնցած է:

Լուսաւոր եւ պարծանաց շրջաններ կը բայ մեր աչաց առջեւ Պրոֆ. Ստրցիգովսկի, երբ արուեստի զարգացման պատմութեան մէջ այսօրուան թշուառ ու աղքատ Հայը բարձրագահ կը բաղմեցնէ: Մեր այս բարձրութիւնը մեզմէ ոմանց գլխու պտոյտ կը պատճառէ եւ անհնարին կը թուի, վասն զի մենք միշտ ներկայիս դժխեմ իրականութեամբ ակնկորեալ անհամարձակ եւ փոքր հորիզոնի մը վրայ միայն դիտած ենք մեր դարաւոր կեանքը: Սուգիւ ալ մեր գրեթէ կրկին հաղարամեայ ազգային կեանքէն ինչ բան արդեօք կատարելապէս ծանօթ է. Կ ընր թէ քաղաքակրթութիւնը, ազգային սովորութիւնները թէ կենցաղը, արուեստն իր ուստաշատ պսակովը թէ մատենագրութիւնը, եւ կեղեցական թէ աշխարհական պատմութիւնը: Վերջին երեքս իսկ որոնց վրայ ուժասպառ եղած են խոր մտքեր, որչափ լուծելի հարցերու առջեւ կանգնած են, մնացեալ նիւթերու վրայ աշխատութիւնները գրեթէ սպիտակ ազուաներ են: Ինչեւ. արդեօք անոնք լուսաւորութեան կարօտ չեն, ահա ճիշտ ներհակ կ'ապացուցանէ Պրոֆեսորիս աշխատութիւնը: Մայրենի երկրին մէջ բառապէս ոտնակոխ եղած, աւերման ու կորստեան դատապարտուած յիշատակարաններու վրայէն հանուած եզրակացութեամբ ինք զինքնիս յանկարծ արուեստի զարգացման աստիճանի մը վրայ կը գտնենք, ուսկից դարերու ընթացքի մէջ ազգած ենք Բիւզանդեան եւ արեւմտեան շինուածոց արուեստին վրայ: Չհամարինք թէ այս եզրակացութիւնը մօրի հայասերի մը զգացմանց պտուղն է կամ վերի վերոյ զննութեանց արդիւնք, ճշմարիտ գիտնականի մը տարիմու աշխատութեամբ տուեալ իրականութեանց վրայէն հանած առարկայական հետեւութիւն մը, որուն գործնական արդիւնքն սա պէտք է ըլլալ որ մենք ալ աւելի ազնիւ վերաբերմունք ցուցնենք մեր հօրենական նուիրական մնացորդաց եւ գիտնանք գոնէ բարոյապէս եւ նիւթապէս նպաստել անխոնջ անձնանուէր անձինքներու եւ ազգօգուտ ձեռնարկներու, վասն զի մեր անցեալ փառաց ճանաչումն եւ ծանօթացումն է որ պիտի կարենայ մասամբ մեր ապագային բարեւլաւման յուսով մտիթարել եւ վերականգնացնել զմեզ:

Հ. Մ. ՀԼՊՈՂԱՆ

